DANIEL CID MORAGAS*

LA RESTAURACIÓ DEL DESAPAREGUT PALAU REIAL MENOR DE BARCELONA A TRAVÉS DEL LLIBRE D'OBRA. EL CAS DE LA SALA MAJOR (1376-1378)

1. INTRODUCCIÓ

El present estudi vol ser una aportació més a la voluntat de revaloritzar el que va ser un dels edificis barcelonins més emblemàtics del temps del Cerimoniós, el Palau reial menor, desaparegut el segle passat en un enderroc que només va respectar la capella. L'edifici palatí tenia els seus antecedents en la construcció feta a resultes de la vinguda de l'ordre del Temple a la ciutat. Aleshores, els seus membres van comprar el 1134 cases i terres al cantó sud-oest de la muralla primitiva per construir allí una seu. El 1368 la corona va adquirir l'antic palau dels templers, que aleshores era propietat del bisbe de Vic, juntament amb altres cases dels entorns. Tal i com ho demostra la documentació conservada, aquest conjunt va ser profundament transformat per tal d'acomplir les funcions palatines que el rei i la reina desitjaven. Una residència rodejada d'extensos jardins al gust d'Elionor de Sicília.[1]

Amb posterioritat a la mort d'aquesta dama, el 1375, el palau va ser completat i dignificat amb la «sala major del palau menor». I és a aquesta construcció que el present article vol prestar atenció. Es tractava d'un espai singular, inclòs dins d'un projecte de remodelació de tot un conjunt palatí. Un gran saló amb dos grans arcs diafragma i sostre de fusta pla que va ser complementat amb una estança adjacent, «sala menor», coberta de manera semblant però només amb una sola arcada.

* Departament d'Història de l'Art. Universitat de Barcelona.

1. J. M. MARCH, *La Real Capilla del Palau en la ciudad de Barcelona*, Barcelona, 1955; J. FUGUET, *L'Arquitectura dels Templers a Catalunya* (tesi doctoral, Universitat de Barcelona), Barcelona, 1989; J. FUGUET, *La comanda templera del Palau a Barcelona*, «Catalunya romànica. El Barcelonès, el Baix Llobregat, el Maresme», XX, Barcelona, 1992, pp. 233-235; A. ADROER, *El palau de la reina Elionor: un monument desaparegut*, «Lambard. Estudis d'art medieval», VI (Barcelona, 1994), pp. 247-264; D. CID, *El procés de construcció dels palaus reials a Barcelona durant el regnat de Pere el Cerimoniós (1336-1387)* (tesi de llicenciatura, Universitat de Barcelona, 1994), II. El desaparegut Palau reial menor, enderrocat a l'entorn dels anys 1885, ocupava aproximadament l'àrea compresa entre els actuals carrers Templaris, Cervantes, Avinyó, Ginàs i Ataulf, actualment dividida en quatre illes de cases.

La sala major, construïda entre els anys 1376 i 1378, s'inscriu dins la clara voluntat constructiva, posterior a la segona meitat del segle XIV, que en el terreny de l'arquitectura d'ús civil va viure Barcelona. La dotació d'amplis salons coberts amb aquest tipus de sistema a la ciutat va despuntar amb l'obra del gran espai que avui coneixem com Saló del Tinell (1359-1363), seguida de la nova seu municipal i el seu Saló de Cent (1369-1373), de les Reials drassanes (1378-cap a 1387) o de la Llotja de mar (la primera es comença el 1352, la de Pere Arvei 1380-1392). Cal comptar també amb un altre possible referent pertanyent a un oficial de la reialesa, l'àmplia nau amb tres arcs diafragma de mig punt –actualment mig en ruïnes– del castell d'Olorda (Barcelona). Segurament aquella sala la va fer construir Berenguer de Relat, el qual havia adquirit el castell el 1377. Una suposició que es reforça encara més si és té present que el dit funcionari, a més de tresorer de la reina, va ser l'obrer encarregat de controlar les obres de l'esmentat Tinell.[2]

Els mestres d'obra que van construir el gran espai del palau menor van ser Francesc Marcet, Artaguil i Guillem Minguet, qui fou substituït a meitat de la feina per Bernat Baro. Pascual Peralta, juntament amb altres fusters com Ramon Rocha, va dur el protagonisme en les tasques de fusteria. Francesc Serra II i Jaume Castellar van ser els pintors encarregats de decorar el sostre. Les datacions i autories esmentades queden clarament reflectides en el llibre d'obra d'aquest saló conservat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, el qual serà el fil conductor d'aquest treball.

Fins fa poc la manca d'estudis que hagin aprofundit en la recerca documental d'aquesta sala ha fet difícil la seva concreció. De fet, sense posseir-ne dades concretes, els autors del catàleg monumental van tendir a datar el gran espai a finals del segle XIV. Dates que coincidien amb un manament del rei fet el 1381 relatiu a unes obres de pavimentació i relacionades amb una xemeneia pel dit espai, on Bernat Roca hi estava implicat. Una situació que va fer suposar a Ainaud, Gudiol i Verrié que aquest conegut arquitecte hagués pogut ser l'autor del nou saló.[3] Però la proposta, que no deixava de ser suggerent, com s'ha vist no coincideix amb les fonts consultades per aquest article

Les fonts documentals

L'activitat constructiva a l'entorn de l'antic castell dels templers va quedar registrada en tres llibres d'obra –conservats a la secció de Reial patrimoni de l'Ar-

2. M. PAGÈS, *El castell i la baronia de Castellví de Rosanes (Baix Llobregat)*, «Lambard» (en premsa); D. CID, op. cit., p. 151.

3. J. AINAUD, J. GUDIOL, F. P. VERRIÉ, *Catálogo monumental de España. La ciudad de Barcelona*, I, Madrid, 1942, pp. 261. Vegeu també J. M. MADURELL, *Pere el Cerimoniós i les obres públiques*, «Miscel.lània Finke» Barcelona, 1935, doc. 2, pp. 381-382.

xiu de la Corona d'Aragó– que són: el de l'obrer Miquel de Palau que cobreix els anys 1368-1373, el de Francesc de Blada, 1375, i el de Jaume Landrich, 1376-1378. El coneixement de l'existència d'aquests volums documentals és degut a la recerca de Josep Coroleu i Josep M. Madurell i Marimón, i més recentment a l'estudi d'Anna Adroer.[4]

Les primeres anotacions sobre les obres al palau de la reina (1368-1373), constaten la presència de dos mestres d'obra tan emblemàtics com Guillem Carbonell o Pere Llobet, autors respectius del gran saló del Palau reial major (el Tinell) i del Saló de Cent. En el cas de la nova residència reial, els veiem treballant en una de les activitats que per ells degué ser de les més habituals, les obres de caràcter domèstic, alternades de tant en tant amb encàrrecs més ambiciosos on hi bolcaven tots els seus coneixements tècnics i expressius. Durant aquest període Francesc Marcet i Artaguil, autors anys més tard de la sala major, també apareixen fent feines d'arranjament a diverses estances del palau.[5]

Les obres anotades en el llibre de 1375 es refereixen especialment a una àmplia actuació en el pati del conjunt palatí, si bé la informació és menys rica que els altres tres volums.[6]

Pel que fa al llibre de Jaume Landrich (1376-1378), objecte d'aquest estudi, si bé dels tres consultats és el que presenta un pitjor estat de conservació, és un dels més atractius pel fet d'estar dedicat a la construcció de la sala major del Palau reial menor. Li falten les setanta-quatre primeres pàgines, però cal suposar que començava amb un apartat dedicat a les entrades per finançar les obres, tal i com succeeix en el primer dels llibres esmentats (1368-1373). A continuació, segurament hi havia les anotacions –també perdudes– de sortides per tal de sufragar les despeses de l'activitat constructiva començada el 1376, que va quedar interrompuda el mateix any sense saber exactament perquè.

La primera anotació conservada (foli 75r, maig de 1377) deixa molt clar que ens trobem davant d'una represa de l'activitat començada i aturada l'any anterior. Aquest full 75r coincideix amb l'inici de l'apartat dedicat a anotar les despeses

4. J. COROLEU, *Documents històrics catalans del segle XIV. Colecció de cartes familiars corresponents als regnats de Pere el Punyalet y Johan*, Barcelona, 1889, pp. 21-22, 41; J. M. MADURELL, op. cit., pp. 376, 380, n. 31, 41; J. M. MADURELL, *El pintor Lluís Borrassà: su vida, su tiempo, sus seguidores y sus obras. II Apèndice documental*, «Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona», VIII (Barcelona 1950), doc. 31, pp. 38-39; A. Adroer, op. cit.

5. ACA, RP, MR abans A-540: *Obreria del palau de la reina Elionor (1368-1373)*. Aquesta documentació és la que ha servit de base a A. Adroer per elaborar l'article ara esmentat.

6. ACA, RP, MR 2409, II: *Obreria del Palau reial major* (sic) *1375*. La mateixa caixa que guarda el llibre d'obres del Tinell (1359-1363) a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, conserva un altre volum amb data del 1375, identificat segons consta a la cota al mateix Palau reial major. Si bé falten les tres primeres planes i al llarg de tots els folis es refereix al palau del senyor rei, a la suma final apareix per primera vegada en el text el nom de l'obrer, Francesc de Blada, i especifica clarament el lloc on es van fer les obres: el palau menor.

diàries de l'any 1377. Aquestes anotacions es conserven –amb alguna interrupció deguda al mal estat de la tinta–, fins a la fi de les obres el febrer de 1378. Acabat aquest bloc, es continua amb una relació classificada de les diferents compres de material constructiu fetes entre el 1376 i el 1378. Primer es dóna la de fusta, en segon lloc la de calç i rajola, segueix la de pedra, finalment la de clavaó.[7] En els últims folis del llibre hi ha consignats el contracte i les pagues als pintors de l'enteixinat.

Les fonts bibliogràfiques i les fonts gràfiques

La significància que pels barcelonins degué tenir el Palau reial menor abans de l'enderroc en dóna constància la inclusió d'aquest en les publicacions decimonòniques dedicades a Barcelona i la seva història, així com en algunes de les representacions de paisatges urbans de pintors atrets pel caràcter imponent que devia infondre el conjunt edilici mig en runes.

Els testimonis escrits d'aleshores coincidien en denotar el caràcter emblemàtic de l'antic palau reial.[8] Unes descripcions literàries que s'adiuen perfectament amb les imatges que es coneixen del saló mig enrunat. Per la reconstrucció gràfica del que fou el Palau reial menor es compta amb alguns exemples. Quatre olis de Domènec Sert fets el 1856, dos dels quals mostren vistes del pati on es poden observar els arcs diafragma del saló sense sostre. Algunes aquarel.les que Francesc Soler i Rovirosa va pintar entre el 1857 i el 1858, concretament una vista del pati on també s'hi poden apreciar els arcs diafragma nus, i una reconstrucció de l'interior del gran saló que no sembla massa fidedigna. Així com un oli de Martí Alsina, un paisatge urbà de l'any 1859 on el pintor sembla recrear-se en la representació sublimada de les ruïnes del palau (vegeu aparell gràfic).[9]

7. ACA, RP, MR abans A-540: *Obreria de la reina Elionor (1376-1378)*. El tamany és similar al del llibre dels anys 1368-1373: 44 x 15 cm.

8. P. PIFERRER, F. PI MARGALL, *Recuerdos y bellezas de España. Principado de Cataluña*, II, Barcelona, 1839, pp. 185; A. de BOFARULL, *Guia-cicerone de Barcelona*, Barcelona, 1847, pp. 37; A. A. PI I ARIMÓN, *Barcelona antigua y moderna*, I, Barcelona, 1854, pp. 382 (en arribar al palau menor, reprodueix la descripció de Piferrer); J. PUIGGARÍ, *Garlanda de joyells. Estudis é impressions de Barcelona monumental*, Barcelona, 1879, pp. 149; R. N. COMAS, *Recorts del Palau*, «Revista de Catalunya», 1 (Barcelona, 1896), pp. 20-26; 3 (1896), pp. 105-108; 5 (1897), pp. 181-184.

9. D. SERT, *Vista nord del pati del Palau reial menor*, 1856, oli sobre taula, MHC 1069; *Vista est del Palau reial menor*, 1856, oli sobre taula, MHC 1068; F. Soler i ROVIROSA, *Vista del pati del Palau reial menor*, aquarel.la, 1857, MHC 7679; *Saló del Palau reial menor*, aquarel.la, 1858, MHC 7677; M. ALSINA, dibuix, 1859, MHC 7681; *Ruïnes del palau*, oli sobre tela, cap a 1859, MNAC/MAM 10540.

2. El procés constructiu

La manera com el llibre d'obra es refereix a les feines per aquesta sala és: «la sala major del palau menor». La tipologia de coberta i la funcionalitat que acomplia dins el conjunt del palau van haver de ser similars a les de l'espai avui anomenat Tinell.[10]

Gràcies a les anotacions de l'obrer Jaume Landrich, es pot seguir el procés constructiu amb cert detall, sobretot pel que fa als sostres de la sala major i menor. Basat en un procés modular, l'objectiu era completar totalment un primer tram per després continuar en el següent. En un procés que podia durar uns quatre mesos, primer es construien els ponts i les bastides que havien de permetre realitzar les cintres de fusta per a fer l'arcada. Una vegada acabada la construcció de pedra, es muntava l'estructura de fusta amb bigues, xebrons i taules, les quals previament al muntatge havien estat pintades i envernissades pels pintors en un cobert construït expressament aprop de l'obra. Per major protecció i impermeabilització de les fustes, també eren untades amb oli (en altres sostres de fusta construïts al mateix palau menor s'ha constatat l'utilització d'un engrut de formatge amb la mateixa finalitat). Una capa de clofolles i d'argil.la permetia aconseguir un llit lleuger d'un sostre que acabaria per ser pavimentat amb rajoles. Aquest procés es pot trobar repetit en més o menys variants en la construcció d'alguns sostres de fusta registrats en el primer llibre d'obra del palau menor (1368-1373).

La sala major

Malgrat no es posseeixin notícies clares per culpa de la desaparició d'una primera part del llibre, els dos espais –major i menor– es van iniciar el 1376. D'aquest any és el contracte amb els pintors per tal de decorar el sostre.[11]

Durant aquesta primera fase inicial possiblement es va construir una de les dues arcades. Lla represa de les obres el 1377 va començar muntant l'estructura de l'enteixinat, per tant el primer arc diafragma forçosament havia d'haver estat construït abans. De fet, en les anotacions que al final del llibre especifiquen de manera conjunta la compra de fusta, hi ha registrada des del març del 1376 la compra d'aquest material per a fer bastides. Cal suposar que amb aquestes bastides es va poder construir l'arc.

10. ACA, RP, MR, 2409, I: *Obreria del Palau major*, per exemple fol. 17v. En aquest llibre d'obres Berenguer de Relat sempre es refereix a «les obres que s'estan fent en el palau».

11. ACA, RP, MR abans A-540: *Obreria de la reina Elionor (1376-1378)*, fol. 191r-191v, fol. 186r, fol. 188r-189r.

Tot i així, i malgrat la falta d'informació, és molt possible que aleshores també s'estigués treballant en l'obtenció d'un espai suficientment ampli dins les estructures del vell palau per albergar una sala d'aquelles característiques. Qui sap si com en el cas del Tinell, el punt de partida va ser el saló del qual l' antiga seu *dels templers devia disposar inicialment?*[12]

Però per alguna causa econòmica o tècnica ocorreguda entre el 1376 i el maig de 1377, l'obra es va aturar. El primer foli conservat en el llibre, deixa ben clar que el 20 de maig de 1377 es reprenia l'activitat edilícia, que l'obra que girava a l'entorn de la sala major es tornava a posar en funcionament. Landrich, en una nota inicial informa que a partir d'aquell moment s'especificaran les pagues i missions al respecte. És a dir, els pagaments dels salaris de l'equip de treballadors –anotacions diàries– i els pagamens del material i utillatge constructiu –anotat quasi sempre en dissabte–.[13]

El llibre no dóna prous indicis per saber per quin dels trams es va començar, si pel del pati o pel del jardí, però si per saber com es va construir.

L'1 de juny els fusters posaven la fusta del primer tram d'enteixinat, recolzat en un dels murs exteriors i en el primer arc construït. Un dia després eren pagats els claus per tal de clavar la fusta d'aquesta primera coberta i el 6 de juny es diu que els fusters ja estaven acabant la feina.[15]

Confirmaria aquest fet l'immediat esment, 8 de juny, del pagament de vàries quarteres de clofolles i d'argil.la que havien de servir pel paviment del terrat d'aquella primera arcada. Novament, el 13 de juny torna a aparèixer un pagament de clofolles de pinyons i de test pel mateix fi.[16]

Finalment, el 27 de juny es registra el pagament de 1.600 rajoles de pavimet –de terra cuita– pel terrat de la primera tramada, compresa entre el mur i l'arc.[17] Pel que fa als acabats, el 18 de juliol, quan ja es treballava en el tram següent, apareix una despesa destinada a comprar tinta negra per tal de perfilar el primer arc. *Possiblement els pintors la van utilitzar per traçar o repassar les línies de contorn* d'aquella construcció corba.[18]

Cobert completament el primer mòdul, es va donar pas al següent, pel qual es necessitava un segon arc que es va començar el mes de juny i es va acabar a principis d'octubre. Durant els mesos de juny, juliol i agost es van construir les bastides o ponts per tal de muntar les cintres de l'arc i es va preparar la fusta de l'ar-

12. Idem, fol. 184r-194r.
13. Idem, fol. 75r.
14. Idem, fol. 79v. Per referir-se a cada un dels trams o armadures de fusta, el llibre o bé utilitza coberta o bé utilitza el terme arc i li dóna el mateix significat: «Item done al dit Bernat Arnau, a XXVII dies del dit mes de juny, per preu de MDC rajoles de pahiment a ops del tarrat de la primera archada o cuberta de la sala major, a rao de L solidos lo miller.» (fol. 186r).
15. Idem, fol. 192r; 82r.
16. Idem, fol. 85r.
17. Idem, fol. 186r.
18. Idem, fol. 100r; una notícia similar apareix el 24 d'octubre del mateix any 1377, fol. 139r.

madura que els pintors haurien de decorar previament al seu muntatge. Una armadura de fusta que es va abeurar i protegir amb oli.[19]

Se sap que des de començaments del mes de juny s'està treballant en aquestes tasques, però les notícies més concretes no es troben fins el mes següent.[20] En dues ocasions del mes de juliol i en una del mes d'agost hi ha anotades la compra de claus per tal de clavar les cintres i l'armadura de fusta.[21] Del 7 d'agost és un pagament de dotze perxes per tal d'apuntalar la fusta, així com d'un bon nombre de trunyelles –trenes– per tal de lligar els ponts –o bastides– necessaris per construir l'arc. El 13 d'agost s'informa del pagament de quatre fustes grans que s'havien utilitzat per fer les bastides necessàries per a construir les cintres d'aquell element constructiu.[23]

Un arc que el 15 de setembre ja estava acomplint la seva funció de sostenir un sostre de fusta.[24] De nou es torna a repetir l'operació anterior. No gaire més tard, el 26 del mateix mes, hi ha anotades unes compres de clofolles de pinyons. El 5 d'octubre es van pagar les rajoles de paviment destinades a cobrir la terrassa d'aquell tram central del sostre del gran saló. El 2 d'octubre, però, Jaume Landrich ja havia anotat que la segona coberta era acabada.[25]

El 2 d'octubre, el mateix dia en el qual s'informava de la fi de les feines de cobrir el segon tram, s'anunciava també que els fusters havien de preparar les llates de la darrera coberta.[26] Però de nou el mal estat del llibre –pàgines illegibles– i la manca de fulls corresponents al període que va del 28 de novembre de 1377 al mes de febrer de 1378 suposa un impediment per seguir correctament el procés de construcció de la tercera part del sostre.

Tot i així s'han pogut saber algunes dades interessants. En els mesos d'octubre i de novembre el llibre parla de la construcció de les cintres i apuntalaments per fer les «voltes jussanes» o «segones voltes» de la sala major.[27] Cal interpretar que s'està referint als nervis que ressalten l'intradòs dels arcs diafragmes. Uns elements que es poden observar en les pintures de Domènech Sert i de Soler i Rovirosa. Aleshores només es conservava part de les nervadures de l'arc més proper al pati i en la seva totalitat el de la arc proper al jardí. Entre els mesos abans esmentats es van pagar també unes anelles de ferro que havien d'anar a les arcades.[29]

19. Idem, fol. 134r.
20. Idem, fol. 83v, 91v, 106v.
21. Idem, fol. 192v, 193r.
22. Item, fol. 109r.
23. Idem, fol. 184r.
24. Idem, fol. 124r, 126v, 129r.
25. Idem, fol. 128v, 131r, 193r; 186r.
26. Idem, fol. 132r, 137v. Vegeu també fol. 193v.
27. Idem, fol. 139v, 141v, 142r, 144r, 146r, 148v, 185r, 193v.
28. Vegeu, D. SERT, *Vista nord del pati del Palau reial menor*, op. cit.; *Vista est del Palau reial menor*, 1856, op. cit.; F. SOLER i ROVIROSA, *Vista del pati del Palau reial menor*, op. cit.
29. Idem, fol. 193v.

La informació del llibre d'obra es reprèn amb normalitat el mes de febrer de 1378, quan la fi de la construcció de la sala major era propera. El 16 de febrer es diu que els manobres ja no eren necessaris i que els picapedrers estaven dedicats a acabar les finestres.[30]

Unes obertures que potser es van enriquir amb sitis, tal i com Pere Llobet havia fet el 1368 en les cambres reials del palau menor, concretament la de la reina i les conegudes com Blanca i dels Cavalls. Unes finestres caladisses i amb festejadors que en el cas de l'estança dels Cavalls i de l'habitació de la reina sabem que disposaven d'uns draps encerats que permetien tancar-les. El drap encerat, d'unes 5 canes i 2 pams, era clavat amb tatxes d'estany a una estructura de fusta. Aquesta es podia estirar gràcies a un senzill enginy a base d'una veta blanca i unes politges de coure que permetien retirar a gust el drap. En aquella ocasió, l'estructura de fusta per la cambra de la reina la va fer el mateix fuster que li havia muntat l'enteixinat, Pascual Peralta, i va ser decorada pel pintor Bartomeu Alçamora.[31]

La sala menor

Paral.lelament a la construcció del gran saló, els mateixos tècnics van bastir una sala més petita que comptava amb una sola arcada i dues cobertes.[32] Era contigua, una relació espacial que la vincula amb els usos i funcions pròpies dels àmbits nobles dels palaus. Una circumstància que va quedar refrendada en fets com la voluntat explícita del rei Pere de dotar el saló menor, a l'igual que el major, d'una decoració pictòrica. Una indicació reial que es pot trobar en un pagament fet als pintors just quan preparaven la fusta del tercer tram de l'estança més gran. Allí el monarca ordenava i especificava que la tercera estructura de fusta destinada a la darrera armadura de l'àmbit major, es posés en el segon tram de la sala menor per tal de donar solemnitat i coherència entre els dos espais.[33]

Com en el cas anterior les obres es van iniciar segurament l'any 1376 amb la construcció de l'arc. De l'activitat relacionada amb el primer tram, duta a terme des de final del mes de juny fins a final del mes de juliol de 1377, es tenen poques notícies concretes. Se sap que els mestres van haver de construir allí una xemeneia i uns arcs jussans a una de les parets de la mateixa.[34]

30. Idem, fol. 176r.
31. ACA, RP, MR abans A-539: *Obreria del palau de la reina Elionor (1368-1373)*, fol. 63r, 63v, 65v, 67r, 276r.
32. Idem, fol. 195v.
33. Idem, fol. 195v. Vegeu també J. M. MADURELL, *El pintor Lluís Borrassà: su vida, su tiempo, sus seguidores y sus obras*, op. cit., doc. 31, pp. 38-39.
34. Idem, fol. 89v, 192r.

Tot i així hi ha una dada interessant de cara a la ubicació d'aquest espai dins del conjunt del palau. El 20 de juny de 1377 consta la compra de tres bigues grans per tal d'apuntalar la paret d'una de les torres rodones propera a la cambra del consell.[35] Per altres notícies se sap que la sala menor estava damunt de l'estança del consell. Aquesta notícia contrastada amb les imatges que es conserven de la construcció reial fa suposar que l'estança petita termenejava amb la sala major pel costat sud. La vista que Domènec Sert va pintar del costat oest de l'exterior del palau –el que donava al jardí– permet veure com entre el tram de mur corresponent a la sala major –més al nord– i la torre rodona –més al sud– hi ha un pany de paret que s'ha de correspondre al saló menor.[36]

Una altra qüestió seria saber si aquesta notícia de l'apuntalament de la torre rodona es pot relacionar amb les obres d'aquella estança. Tot i així no hi ha prou dades que permetin especificar amb més detall la raó d'aquella actuació.

El procés constructiu del segon tram és més conegut. Va ser paral.lel, tant pel que fa a les cronologies com pel sistema emprat, a la segona armadura de la sala major. De fet, moltes de les compres de material relacionades amb el saló més gran també van servir pel més petit.[37]

La decoració de l'enteixinat

Gràcies a dos pagaments a Guillem Almugaver, cap d'un equip de traginers, per haver transportat les bigues, llates i taules del sostre de la sala menor, es pot reproduir el procés que els pintors van emprar per tal de pintar les diferents fustes d'aquells dos enteixinats. El primer, amb data del 7 d'agost, deixa molt clar que els transportistes van treure setze bigues de dins l'església cap una tanca –cobert– de fusta per ser pintades i envernissades.[38] Cal identificar-la amb el cobert fet el mes de maig de 1377, el qual disposava d'una porta amb un pany de dues claus.[39] Un lloc tancat que permetia a Francesc Serra, fill, i Jaume Castellar pintar les fustes abans de ser colocades al sostre. El 5 de setembre s'especifica que els traginers cobraven per la feina de treure les bigues de la tanca on s'havien pintat, cap el pati del palau, per ser envernissades. Un cop eixutes les havien tornades al cobert en l'imminent espera de ser utilitzades.[40]

35. Idem, fol. 88v; 177r.
36. D. SERT, *Vista oest del Palau reial menor*, op. cit.
37. Idem, fol. 193r, 184r, 115r.
38. Idem, fol. 109v.
39. Idem, fol. 75v, 79r, 192r.
40. Idem, fol. 120v.

Dies més tard, 22 i 28 de setembre –a la vegada que s'estava treballant en l'armadura central de la sala major– els fusters estaven posant la fusta d'un dels dos trams de la sala menor.[41] Òbviament els pagaments de clofolles de pinyons, de rajoles de paviment i d'oli per untar la fusta destinats al sostre de l'espai contigu al gran saló no tarden en aparèixer.[42]

3. Els promotors de l'obra i el seu finançament

Els promotors

Des del 1368 el rei estava invertint part dels seus diners en adecentar l'antiga seu dels templers prop dels aristocràtics carrers Lledó o Regomir amb amplis jardins i un seguit d'estances al gust de la reina Elionor. Però feia més de deu anys que el monarca havia estrenat el gran saló del Palau reial major de Barcelona.[43] En ocasió d'aquelles obres, Pere el Ceremoniós es va mostrar sovint interessat pel seu decurs. Són prou conegudes les notícies on el rei es mostrava preocupat pel dia, astrològicament parlant, més adequat per començar les obres del Tinell, o el seguit de requeriments i indicacions de caràcter tècnic i projectuals que el monarca va fer a Pere Sacosta per un paviment amb rajoles de València per una cambra del palau major.[44]

Se sap també que va enrajolar, adequar cambres i obrir finestres amb columnes i capitells a la residència reial de València. També consta que va completar les creueries que donaven al pati del castell de la Geltrú i va reformar la Suda de Lleida. Igualment han arribat les queixes del rei per la mala conservació en que estaven alguns dels palaus mallorquins, així com les ordres per enrajolar i dignificar l'Aljaferia de Saragossa. Al castell de Perpinyà hi va efectuar les obres de la cambra dels Timbres, va manar la construcció del Paradís o es va preocupar pel jardí. Al de Càller, a Sardenya, hi va fer construir un arxiu amb voltes de pedra, o també es té notícia d'obres efectuades en els palaus de Tortosa, Tarragona i Osca.[45]

41. Idem, fol. 126v, 129r.

42. Idem, fol. 128v, 186v, 134r.

43. J. M. Madurell, *El palau reial de Barcelona. Recull de notes històriques*, «Analecta Sacra Tarraconensia», XII (Barcelona, 1936), pp. 507; A. Adroer, *El Palau Reial Major de Barcelona*, Barcelona, 1979; A. Adroer, *El Palau de la reina Elionor: un monument desaparegut*, op. cit. pp. 247-149.

44. J. M. Madurell, op. cit., XII, 1936, doc. 3, pp. 505, 507, n. 78; J. M. Madurell, op. cit., XIII, pp. 94-95; J. Coroleu, op. cit., pp. 23-24.

45. J. Coroleu, op. cit., pp. 26-30; A. Rubió i Lluch, *Documents per a la Història de la cultura catalana mig-eval*, I, Barcelona, 1908, doc. 160, pp. 159-60; II, doc. 74, 130, 193, 265, pp. 75, 129-131, 180, 250; J. Rius, *Més documents sobre la cultura catalana medieval*, «Estudis Universitaris Catalans», XIII (Barcelona, 1928), pp. 166; J. M. Madurell, *Pere el Cerimoniós i les obres públiques*, op. cit., pp. 375, n. 17; A. López de Meneses, *Florilegio documental del reinado de Pedro IV de Aragón*,

Es tracta d'un seguit de dades que s'inscriuen dins la voluntat que el monarca va demostrar en el transcurs del seu llarg regnat per la conservació dels diferents palaus reials de la corona. Que demostren la preocupació que envers el patrimoni de la corona va sentir el rei i el seguiment acurat que moltes vegades va fer de les obres que allí s'hi feien. Sens dubte, el palau menor no en degué ser una excepció.

Les despeses constructives

L'estudi d'Anna Adroer sobre la construcció d'una nova residència per la reina Elionor es fa ressó dels problemes de finançament de l'obra lligats a l'escassedat econòmica habituals aleshores a la casa reial. Una problemàtica a la qual cal afegir-hi el projecte frustrat d'un nou palau prop de l'antic convent de Sant Francesc o l'ambició de Pere III de construir unes drassanes reials, per les quals va haver de recòrrer a l'ajuda municipal i cedir en alguns apartats del seu programa per rebre el suport dels consellers.[46]

En el cas del la sala major del Palau reial menor, de moment no es pot conèixer quina va ser en concret la font de finançament i la quantitat exacta gastada. Cal recordar de nou els buits que en algun moment presenta el llibre consultat. Però poden arribar a ser un indici al respecte tant el primer volum documental del palau menor datat entre els anys 1368-1373, com el llibre d'obra de la construcció del gran saló del Palau reial major de Barcelona. En el primer cas, la mateixa autora abans esmentada n'ha analitzat les dades. Aleshores, entre els anys 1368-1373 en el palau menor la despesa total va ser de 69.262 sous barcelonins, 4.035 florins d'or d'Aragó (a 11 sous el florí, 113.647 sous). Una sortida de diners, sufragada gràcies a l'entrada d'una quantitat similar, 104.651 sous i 800 florins (a 11 sous el florí, 113.451 sous).[47]

«Cuadernos de historia de España», XIV (Barcelona, 1950), doc. 13, 31, pp. 183, 195-6; XV (1951), doc. 41, pp. 175; XVI (1951), doc. 61, 17, pp. 171; XVII (1952), doc. 73, pp. 175; A. LÓPEZ de MENESES, *Documentos culturales de Pedro el Ceremonioso*, «Estudios de la Edad Media y de la Corona de Aragón», V (Barcelona, 1952), pp. 702, 714; LL. MONREAL, M. de RIQUER, *Els castells medievals de Catalunya*, II, Barcelona, 1960, pp. 300, 307; III, pp.300. M. DURLIAT, *L'art en el regne de Mallorca*, Mallorca, 1964, pp. 173-179; A. BERTRÁN MARTÍNEZ, *La Aljafería*, Saragossa, 1970.

46. A. ADROER, *El palau de la reina Elionor: un monument desaparegut*, op. cit., pp. 256-257; A. ADROER, *Un palau reial frustrat*, «II Congrés d'història del Pla de Barcelona. Estructura de l'espai», II, Barcelona, 1983, pp. 135-143; R. d'ABADAL, *Pere el Cerimoniós i els inicis de la decadència a Catalunya*, Barcelona, 1972, pp. 45-60. F. CARRERAS CANDI, *Les draçanes barcelonines*, Barcelona, 1928; J. Mutgé i Vives, *Les Drassanes barcelonines en temps d'Alfons el Benigne i de Pere el Cerimoniós*, «Actes del II Congrés d'història del pla de Barcelona», II, Barcelona, 1989, pp. 303-314; A, RIERA MELIS, *La construcció naval a Catalunya a les vespres dels grans descobriments geogràfics*, «Miscel.lanea di studi in memoria di Alberto Boscolo», Roma, 1992, pp. 105-110.

47. A. ADROER, *El palau de la reina Elionor: un monument desaparegut*, op. cit., pp. 256-257.

L'altre cas, l'apartat de les rebudes que Berenguer de Relat va anotar durant la construcció del Tinell (1359 i 1363), és una altra aproximació al finançament de les obres dutes a terme de cara a dotar d'un espai de característiques semblants a l'antiga seu dels Templers. La suma total de les rebudes que van anar a mans de l'obrer, inscrites entre el 15 de setembre de 1359 i el maig de 1363, va ser de 76.743 sous, 7 diners, més 571 florins d'or (a 11 diners el florí, la suma total 83.024 sous, 7 diners). Unes entrades que finalment en la suma major es van igualar a les sortides amb un balanç final de 76.743 sous, 7 diners, i 571 florins d'or.[48] De fet, la part dedicada a l'entrada de recursos financers és la més detallada del llibre de Berenguer de Relat, ja que en l'apartat de sortides només es va dedicar a anotar de manera general i sense més especificacions, les quantitats lliurades al sots-obrer encarregat de l'execució de les despeses.[49] En canvi, se sap que les obres del Tinell es van anar alimentant amb l'assignació de les rendes reials de comtats com el del Rosselló i de la Cerdanya,[50] dels esdeveniments de la vila de Morella i les seves aldees, així com les rendes donades per Francesc Descorral, administrador de les rendes i altres drets del rei al cap de Càller a Sardenya.[51] Una activitat edilícia que es va veure beneficiada també pel pagament de les rendes de Joan Pluer, arrendador de la seca de la moneda d'or de la vila de Perpinyà,[52] i d'unes assignacions de distintes procedències, centrades en la mesura de les seves possibilitats a finançar les obres de la sala major. És el cas dels 700 sous que el rei va recuperar per via del seu porter Berenguer Despuig d'uns soldats que havia llogat i que després van acabar per no dur a terme la missió assignada. Es tractava d'un grup de cavalleria que havia contractat i pagat per anar a Avinyò a raó d'uns determinats afers; degut a la guerra amb Castella va decidir d'enviar-lo a la frontera aragonesa, però a alguns dels seus membres, que van romandre al Principat, els hi va reclamar el sou que ja havien rebut.[53]

48. ACA, RP, MR 2409, I: *Obreria del Palau reial major*, fol. 19r.

49. Idem, fol. 1r.

50. Idem, fol. 1v-2r, 3r, 5r. Les sumes obtingudes en aquestes ocasions són la majoria de les vegades de 2.000 sous, excepte en un cas que és de 15.750, fol. 5v. Tal i com indiquen les notícies de la Cancelleria de l'ACA, l'empresa va comptar amb altres assignacions similars vegeu J. M. MADURELL, op. cit., XII, pp. 505, n. 70.

51. Idem, fol. 4r, 5v, 5r. Tal i com indiquen les notícies de la Cancelleria de l'ACA, l'empresa va comptar amb altres assignacions similars, vegeu J. M. MADURELL, op. cit., XII, pp. 507, n. 77.

52. Idem, fol. 3r. Tal i com indiquen les notícies de la Cancelleria de l'ACA, l'empresa va comptar amb altres assignacions similars, vegeu J. M. MADURELL, op. cit., XII, pp. 506, n. 71.

53. Idem, fol. 4r.

4. L'ORGANITZACIÓ DEL TREBALL

Els mestres d'obra

En els pagaments diaris de salaris hi ha registrats els sous de tres mestres, en alguna ocasió dos, que són els coneguts Francesc Marcet, Artaguil i Guillem Minguet, el qual va ser substituït més tard per Bernat Baró. Uns tècnics que, excepte Guillem Minguet, ja havien treballat pel rei en el mateix palau menor anys abans. Artaguil va ser, des de finals de 1371, l'arquitecte present d'una manera més o menys directa en totes les obres de la nova residència, actuant segurament com a coordinar o conservador d'aquell edifici. Igualment, el 1372 Artaguil, Francesc Marcet i Bernat Baró van treballar en cambres tan singulars com l'escriptori de la reina. Una activitat on van comptar amb la participació de Llorenç Saragossa per pintar el moble escriptori.[54] L'any següent, concretament Francesc Marcet, va dirigir unes obres relacionades amb les estances reials per on s'hi van fer uns arcs per sostenir una coberta de fusta.[55]

Retornant al volum documental de la sala major, cada un d'aquests tècnics va cobrar al llarg de tota l'obra 4 sous per jornal. D'aquesta manera consta en les anotacions dels salaris on reben el qualificatiu tècnic de «mestre», però sense donar indicis més concrets sobre la missió o paper específic de cada un d'aquests treballadors, apart de saber que quasi cada dia eren a l'obra.[56] Només en una ocasió Francesc Marcet pren especial protagonisme en un afer laboral vinculat amb els picapedrers, aleshores l'anotació que en dóna constància el qualifica de mestre major de l'obra.[57] Tot i així, la presència física i diària a la construcció els concedeix un paper, a més de l'intel.lectual o projectual, que s'inscriu dins del terreny pràctic. Entre les seves feines s'inclouria definir les traces dels nous espais i fer un seguiment directe dels treballs: marcar el ritme de les feines o organitzar els diferents sectors que havien de moure's per tal de que les obres no s'aturessin (picapedrers, molers, fusters, manobres, ajudants de manobre i traginers).

Però la tasca d'aquests mestres d'obra en el palau menor no només també va estar vinculada a la direcció de projectes d'envergadura, també van haver d'aten-

54. ACA, RP, MR abans A-539: *Obreria del palau de la reina Elionor* (1368-1373), fol. 110r, 123v, 174r. Bernat Baro va estar també present en unes obres de cobrició de la cuina fetes el 1368, fol. 63v-66r, 67v-68r. La notícia de Lorenç Saragossa és citada també a J. M, MADURELL, *El pintor Lluís Borrassà: su vida, su tiempo, sus seguidores y sus obras*, «Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona», VII (Barcelona, 1949), pp. 187.

55. Idem, fol. 183v-236v.

56. En alguna ocasió Guillem Carbonell, Artaguil i Jaume Radon en el llibre dels anys 1368 al 1373 van ser definits més concretament com a mestres de cases, vegeu idem, fol. 54v, 82r, 110r, 111v.

57. ACA, RP, MR abans A-540. *Obreria del palau de la reina Elionor* , fol. 76r.

dre obres menors necessàries per a la vida quotidiana. És el cas de la construcció de gàbies per coloms i per animals salvatges, del repàs de teulades, d'arreglar portes, d'adobar parets, de fer xemeneies, de fabricar bancs a les finestres o d'obres domèstiques com la cobrició amb sostres de fusta de cambres o altres estances. Una activitat que sovint seria l'habitual, però a la vegada la base que els permetria d'anar provant a petita escala els projectes més agosarats, sempre menys freqüents però que acabarien marcant les pautes de les grans construccions civils.

Els picapedrers i els molers. El cas d'una reivindicació laboral

Amb la represa de les obres, el 20 de maig de 1377, Jaume Landrich deixa constància d'un fet destacable pel que fa als picapedrers i la seva qualificació laboral. Es tracta d'una anotació en la qual s'informa que a alguns picapedrers sel's hi permetrà cobrar 4 sous, igual que els mestres, si bé anteriorment en les obres del palau menor no s'havia acostumat a pagar tant a un treballador d'aquella categoria. La raó de tal augment va ser deguda als antecedents sentats pels picapedrers de les obres dels murs i les valls o d'altres obres singulars de la ciutat –en aquest moment grans construccions religioses com Santa Maria del Mar o l'edifici municipal estaven en obres–, en les quals podien arribar a cobrar més de 4 sous. Francesc Marcet –és aquí on se'l anomena mestre major– va ser l'encarregat d'escollir quins picapedrers havien de gaudir d'aquell incentiu. Bernat Prats, Guillem Rocha, Mateu de Puigdodena, Ramon Genovès o Joan Martí van ser considerats els de major categoria i els escollits per cobrar 4 sous, a diferència dels altres que van continuar cobrant 3 sous, 6 diners.[58]

Davant d'aquest fet, a més d'una reivindicació laboral, es constata com les obres important fetes a la ciutat –per exemple les muralles– podien marcar les pautes de les condicions laborals en el camp de la construcció.

Tot i així, la situació contractual dels treballadores en el palau va quedar regulada el 15 de febrer de 1378 per una ordinació de caràcter municipal que afectava qualsevol de les obres que es duguessin a terme a la ciutat. Així se'n fa ressó el llibre d'obres el qual anota que segons les noves ordres dels consellers de la ciutat el sou dels mestres havia de ser de 4 sous per jorn, el dels picapedrers 3 sous, 6 diners i el dels manobres 2 sous, 4 diners. Si bé en aquest punt del volum les obres ja s'acostaven al final, l'ordinació es va aplicar el dia següent, suposant un descens del sou dels picapedres inicialment beneficiats.[59]

Aquests mestres, que oscil.laven en nombre de sis a deu, en gran part degueren estar dedicats a arrenjar els murs i a aixecar els grans arcs diafragma dels dos

58. ACA, RP, MR abans A-540: *Obreria de la reina Elionor (1376-1378)*, fol. 76v.
59. Idem, fol. 176r.

salons reials. Uns picapedrers que treballaven amb la pedra que els molers contractats preparaven a la cantera. Aquests altres tècnics que proveïen el material petri a l'obra cobraven 4 sous i solen aparèixer a les llistes en nombre de tres, assistits per altres tres ajudants. Unes relacions salarials on s'explicita de manera general que el treball dels molers era el de «trencar la pedra de tayl», ajudats per uns tres assistents sovint encarregats de «scombrar lo tayl».[60] Es pot afegir també que en les compres i reparacions dels utensilis pel treball de la pedra que setmanalment s'anoten, sempre es distingeix si aquestes pertanyien a l'equip que treballava al palau o a la cantera. Sempre que apareixen esmentats una broca o un tascó s'especifica si eren de la «obra» o del «tayl».[61]

Manobres i mulaters

La documentació consultada en cap ocasió especifica la feina concreta dels manobres, un grup de treballadors que cobrava 2 sous, 4 diners. La seva presència a l'obra estava sotmesa a les necessitas del moment, ja que les anotacions del maig del 1377 només esmenten a quatre manobres. Però a mesura que s'acosten al mes de juny, en coincidència amb la feina d'aixecar la segona arcada, l'equip d'aquests treballadors augmenta fins a setze.[62]

En el cas del transport, essencial per tal de garantir un ritme continuat de l'obra, el llibre registra el pagament diari de 5 sous per tal de que les mules –en quantitats que oscil.laven entre dos, quatre i en ocasions fins vuit– portessin de la cantera la pedra per filar –per fer filades– a més de l'arena –per fer morter– i del reble –per barrejar amb l'arena–.[63] Els mulaters anaven a buscar la pedra directament al tall i la devien deixar en algun espai hàbil prop de l'obra, que podria ser el pati.

A aquesta tasca de transport quasi diària se li ha d'afegir la de fusta i d'utillatges per l'obra. Els traginers havien de carregar i dur bigues, llates o pertxes de salze, però també materials auxiliars com senalles i clavaó. Cal dir que el transport de fusta que des de l'exterior abastia les necessitats de l'obra a vegades el llibre especifica que s'havia anat a buscar a la riba del mar.[64]

60. Idem, vegis per exemple fol. 75v.
61. Idem, fol. 191r-194r.
62. Idem, fol. 75v, 97v.
63. Idem, fol. 77r.
64. Idem, fol. 184r; vegeu també 75r, 82v, 88v, 190r.

Els fusters

Pascual Peralta és qui encapçala les relacions de salaris dels fusters en les obres de les sales major i menor, substituït en ocasions per Ramon Rocha i Bernat Colomer. Aquest mestre i el seu equip estan presents a les obres del palau menor des del 1371, un període on l'activitat era controlada per l'obrer Miquel de Palau i el mestre de cases Artaguil.

Aleshores, quan Artaguil, Francesc Marcet i Bernat Baró construien l'escriptori d'Elionor, Pascual Peralta i els seus, a més de realitzar la coberta, van ser els autors del moble escriptori de la reina pintat per Llorenç Saragossa. Unes feines a les quals s'hi pot afegir, entre d'altres, l'obra de l'oratori que era a la tribuna de la capella del palau per tal de que la reina pogués seguir des d'allí els oficis. Pascual Peralta, sense la presència de cap mestre de cases, es va encarregar de dirigir l'operació amb l'ajuda del fuster Simon, o potser Ramon, que consta en el llibre com a especialista en entretallar fusta.[65] L'any 1373 també van cobrir les estances pel monarca que Francesc Marcet dirigia.[66]

En el cas concret de la sala major, aquest fuster comandava un equip composat normalment per vuit tècnics, quatre amb un jornal de 4 sous i quatre amb un de 3 sous i 6 diners, i sovint comptaven amb un ajudant que cobrava 1 sou, 6 diners. La presència d'aquests tècnics és requerida en els moments més crucials.

La seva situació dins l'obra és especialment destacada, ja que el seus coneixements estructurals van haver de ser essencials a l'hora d'obrar i muntar els dos enteixinats, de fer els bastiments i cintres imprescindibles per muntar els arcs, o inclús d'idear o elaborar –tal com més endavant s'esmentarà– aparells mecànics necessaris per fer efectiva la seva construcció.

Els pintors

La presència de Francesc Serra, fill homònim del famós pintor actiu a mitjans del segle XIV a Barcelona, i el seu col.laborador Jaume Castellar és un fet remarcable dins el conjunt de l'obra. L'activitat d'aquests artistes al palau va quedar registrada en una anotació, amb data del mes de juliol de 1376, al final del llibre de Jaume Landrich. Un apartat on s'especifiquen les condicions del contracte, és a dir

65. ACA, RP, MR abans A-539: *Obreria del palau de la reina Elionor* (1368-1373), fol. 202r-202v, 208v, 208v, 213v, 220r, 226r. Cal suposar que es tracta de la capella que la reina tenia prop de la seva cambra, vegeu J. COROLEU, op. cit., pp. 21-22; A. ADROER, *El palau de la reina Elionor*, op. cit., pp. 253.

66. Idem, fol. 229v.

que Francesc Serra i Jaume Castellar s'havien d'encarregar de la decoració dels tres trams de sostre de la sala major del palau menor de Barcelona.

La primera condició fa referència a l'iconografia i a l'estil. S'exigeix representar els senyals reials, els de la primera muller Maria de Navarra, els de la segona Elionor de Portugal i els d'Elionor de Sicília. Es demana utilitzar finesa en el color, tal i com es podia veure en la «obra que es pintada a la casa jussana de manjar al palau major del senyor rey de Barchinona». Una «casa», una sala, que perfectament es podria identificar amb el gran saló del Palau reial major, conegut avui com a Tinell, en una aproximació al resultat final de la decoració no conservada del sostre atribuible a Jaume Desfeu.[67]

La segona part del contracte informa del sistema de pagament a seguir. Va consistir en tres lliuraments de 25 lliures al principi, a la meitat i al final del procés de cada un dels trams. És a dir, que Serra i Castellar, per cada una de les tres parts de l'enteixinat que decoraren van rebre un total de 75 lliures.[68]

Entra dins de les possibilitats, sense que se'n tingui constància, que un pintor tan proper al rei com Llorenç Saragossa hagués pogut pintar algun dels sostres d'alguna de les cambres o sales del palau menor arranjades els primers anys (1368-1373). De fet, la mateixa Elionor, quan li va encarregar la decoració de l'escriptori, ja sabia com treballava Saragossa gràcies a la comanda que havia fet al pintor de dos retaules per a les franciscanes de Calataiud i Terol el 1366. Per altra banda, el monarca l'havia nomenat pintor seu el 1367 i sis anys més tard el qualificava com el millor pintor que hi havia a Barcelona. Però, amb Saragossa a València des del 1374, la decoració de l'espai més noble del Palau reial menor va recaure en el fill del presigiós Francesc Serra. Circumstància que ajuda a reconsiderar la figura de Francesc Serra II el qual, per merèixer la confiança reial de decorar un saló tan simbòlic i representatiu del palau juntament amb Jaume Castellar, devia ser per aquells anys un pintor ben considerat.[69]

Si bé succeí en anys diferents, la presència al palau menor de Francesc Serra II i de Llorenç Saragossa evoca la polèmica existent a l'entorn dels dos mestres en el panorama pictòric de l'últim terç del segle XIV. L'atribució de la de la Verge de la Llet procedent de l'ermita de Santa Caterina de Torroella de Mongrí, amb el seu lateral corresponent (Barcelona, col.leccions particulars) –per semblances hi ha

67. ACA, RP, MR 2409, I: *Obreria del Palau reial major de Barcelona*, fol. 17r, es tracta d'una notícia del18 de febrer 1362, en la qual es paga aJaume Desfeu, pintor de Barcelona, per la sisena archada que havia pintada en el dit palau. Ja s'ha dit que aquest llibre d'obres és poc ric pel que fa a l'aportació de dades sobre el procés constructiu, éssent aquesta una de les poques especificaions clares. La notícia està també citada a J. M. MADURELL, op. cit., XII, pp. 505, n. 69.

68. J. M. MADURELL, *El pintor Lluís Borrassà: su vida, su tiempo, sus seguidores y sus obras. II Apèndice documental*, op. cit., doc. 31, pp. 38-39.

69. A. RUBIÓ i LLUCH, op. cit., I, doc. 218, pp. 213-214; II, doc. 174, pp. 166-167, 171; S. SANPERE i MIQUEL, op. cit., pp. 307, 312, 313, 318.

incorporades la de Planella (Museu Diocesà de València) i el retaule de Xelva (MNAC)– gira a l'entorn d'aquestes dues autories. Sense encara ser un tema del tot resolt, enfronta historiogràficament dues figures que en pocs anys de diferència van treballar al mateix edifici reial.[70]

5. Els material i els utillatges constructius

Les despeses de material i utillatge s'especifiquen cada dissabte, aleshores s'anoten les compres setmanals, i a l'apartat final del llibre, és on es detallen per separat les compres de fusta, de calç i rajola, de pedra i clavaó. A través d'aquests llistats es percep una entrada de material més o menys constant al llarg de tot el procés constructiu. És prou clara en el cas de la pedra, la calç, la rajola i el clavaó.

Si s'estableixen els porcentatges de les diferents despeses de material –sense oblidar que manquen algunes parts del llibre–, la major que es registra és la de calç (42,55%), seguida de la de pedra de fil (31,76%), de fusta (12,86%), de clavaó (7,44%) i de rajola tant de paredar com de pavimentar (4,84%). Finalment, hi ha la compra de clofolles de pinyons (0,39%), de test (0,05%), d'oli (0,03%), d'argila (0,02%) i de tinta negra (0,02%). Si es comparen les dades amb el porcentatge tret a partir dels materials utilitzats en la construcció del Palau dels Papes d'Avinyó (1316-1362) –*concretament entre els anys 1335 i 1337*, període dedicat a la seva ampliació–, hi ha certes coincidències. En el cas francès la despesa de calç no està contemplada, però la de la pedra és molt més superior que la de la fusta, la qual va seguida de la del ferro.[71]

No es pot deixar d'esmentar tampoc la possiblitat que s'hagués utilitzat material reaprofitat dels enderrocaments de les cases contígües al palau per tal d'obtenir un espai ampli pel verger. Aquesta activitat queda perfectament registrada en el llibre dels anys 1368 al 1373 on, a més d'especificar-se que s'esbucaven albercs, es pot constatar com part del material resultant es posava a la venda. La fusta vella es venia per cremar, però la resta de material petri o de re-

70. S. Sanpere i Miquel, *Els trescentistes catalans*, I, Barcelona, [1920], pp. 305-342; J. Gudiol i Cundill, *Els trescentistes catalans*, II, Barcelona, [1924], pp. 189-190; J. M. Pérez Martín, *El retablo de la ermita de San Roque (Xérica)*, «Archivo español de arte y arquitectura», X, (Madrid, 1934), pp. 27-50; L. Saralegui, *La pintura valenciana medieval*, «Archivo de Arte Valenciano», XXI-XXII (València, 1935-1936), pp. 25-26, 40, 42; J. Gudiol i Ricart, *Ars hispaniae. Historia universal del arte hispánico. Pintura gòtica*, IX, Madrid, 1955, pp. 78-80; J. Ainaud, *Pittura spagnola dal periodo romanico a el Greco*, Bèrgam, 1964, pp. 45; S. Lloch, *Pintura italogótica valenciana*, «Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona», XVIII (Barcelona, 1975), pp. 63-85, en especial 68-70; A. José Pitarch, *Llorenç Saragossa y los orígenes de la pintura medieval en Valencia*, «D'art», 5 (Barcelona, 1979), pp. 21-50; 6-7 (1981), pp. 109-119; J. Gudiol i Ricart, S. Alcolea i Blanch, *Pintura gòtica catalana*, Barcelona, 1987, pp. 61, 255.

71. F. P. Caselli, *La costruzzione del palazzo dei Papi de Avignone (1316-1367)*, Milà, 1981, pp. 119.

ble ben segur que d'una manera o altra es va utilitzar per a fins constructius dins el mateix palau.[72]

La fusta

L'apartat dedicat al fustam és molt ric pel que fa a la terminologia emprada. Uns termes que en gran part es poden considerar específics d'un sostre com el que es va fer en aquella sala. De vegades Jaume Landrich només especifica les mides de les fustes: «carretals», «dobleres», «trentenes» o «taules». Però en moltes ocasions informa sobre el seu destí. És a dir, si són per fer bastides o cintres: «perxes», «pals», «puntals de pi», «taules aops dels ponts». O bé per construir l'enteixinat: «bigues», «costeres», «lates» o «taules» (vegeu glossari de termes constructius al final).[73]

Si es fan sumes separades dels diners gastats en l'adquisició del fustam per a una o altra utilitat els porcentatges –sempre amb les degudes reserves– donen que la compra de fusta per fer l'enteixinat va ser d'un 34,51%. En canvi, per fer-lo efectiu –és a dir muntar bastides o per fer cintres pels arcs– la despesa va ser d'un 63,64% del total. Un 1,84% de fusta no es pot classificar.

És obvi, doncs, que les dades conegudes deixen en evidència la importància que en obres d'aquelles característiques tenia el fustam com a material auxiliar. No en va Pere el Cerimoniós, poc abans de l'inici de les obres del saló del Tinell, va demanar al conservador de les Drassanes reials que cedís a Guillem Carbonell el material necessari –antenes, rems o taules– per fer bastides per l'obra del palau major.[74]

Però a més de la necessitat constructiva d'estructures de fusta provisionals, hi va haver la dels enginys mecànics necessaris per aixecar i traslladar pesos feixucs. En el cas de la sala menor es coneix la compra de tres cabrions per a fer càbries i de quatre dotzenes de cordes trenades, possiblement destinades a fermar el mateix aparell. De fet, es tracta d'unes màquines per alçar pesos composades normalment per tres bigues inclinades a manera de trípode que sostenen a la part superior una politja.[75] En altres ocasions, les obres del palau menor ja havien demostrat la im-

72. ACA, RP, MR abans A-539: *Obreria del palau de la reina Elionor* (1368-1373), fol. 3r-5v, 6r-8r, 10r.

73. V. ALMUNI, *L'obra de la Seu de Tortosa*, Barcelona, 1991.

74. J. M. MADURELL, *Pere el Cerimoniós i les obres públiques*, op. cit., doc. 13, pp. 389-390. Generalment consten els noms dels proveïdors, que solien ser fusters: Pere Buadella, Ramon Johan, Pere Riera, Ponç Olerna i Bernat Colomer, vegeu ACA, RP, MR abans A-540: *Obreria de la reina Elionor (1376-1378)*, fol. 75r, 88v, 184v. Aquestes quantitats importants de fusta destinades a la construcció han estat assenyalades en altres ocasions, vegeu J. FITCHEN, *The Construction of Gothic Cathedrals*, Xicago-Londres, 1961, pp. 168-173; F. P. CASELLI, op. cit., pp. 125-128.

75. Idem, fol. 79r.

portància d'altres utillatges de tipus mecànic per aixecar pesos. És el cas d'una argue que es va necessitar per fer el 1369 una cambra pel rei, un ormeig que els artífex de la nova residència reial van haver de demanar al municipi, el qual no va tardar en reclamar per les obres que s'havien de fer a la plaça del Blat.[76]

La calç i la rajola

La calç prenia com a unitat de mesura la quartera, amb un preu que oscil.lava entre els 15 i els 17 diners barcelonins cada una. Per establir el preu de la rajola es prenia com a referència el miler que costava entre 40 i 50 sous. Els proveidors d'aquests dos tipus de material eren els rajolers Bernat Arnau i Pere Antic.

En les anotacions de la calç no és mai especificada la funció que acomplia, però és fàcil d'imaginar. Mesclada amb l'arena i l'aigua que arribava directament al palau a través de la canalització que atravessava la ciutat de muntanya a mar, servia per fer el morter. Per altra banda, aquesta matèria també s'havia utilitzar per a la fabricació del trespol –composat principalment de calç i pols de test– que probablement va solucionar la pavimentació de la sala fins l'any 1381 que es va enrajolar amb rajola de València.

Pel que fa a la compra de rajola de terra cuita, el llibre sol especificar si aquesta s'utilitzava per pavimentar el terrat de les sales o si s'utilitzava per paredar. Si bé sembla ser que la majoria de rajoles d'aquest segon tipus van anar destinades a l'obra d'una xemeneia que es feia a la sala dels Cavalls al mateix temps que es construia el saló.[77]

La pedra de fil

La unitat de mesura emprada per la compra de pedres era el centenar, el qual costava entre 5 i 10 sous. Cal dir que hi ha seixanta-quatre pagues al respecte i des de l'any 1376 fins el febrer de 1378 les necessitats constructives d'aquelles sales van superar les 55.000 unitats de pedres.

Es tractava de pedra de fil, és a dir per a fer filades, i era duta, com ja s'ha vist, amb mules des de la cantera, segurament a Montjuïc. De fet, les obres realitzades en el palau menor el 1368 especifiquen clarament que l'extracció de pedres va ser feta en aquella zona. Pere Llobet, que aquell any estava encarregat de fer els sitis per les finestres de tres destacades cambres reials (la de la reina, la Blanca i la

76. ACA, RP, MR abans A-540: *Obreria del palau de la reina Elionor (1368-1373)*, fol. 106r.
77. ACA, RP, MR abans A-540: *Obreria de la reina Elionor (1376-1378)*, fol. 186r-187r.

dels Cavalls), apareix en un moment determinat cobrant per dos jorns de treball a Montjuïc, on va «drassar les pedres de les dites finestres». Igualment, durant el període en el qual Pere Llobet es va ocupar de la construcció del Saló de Cent, concretament l'any 1371, en dues ocasions consta que va cobrar del municipi per destriar pedra de Montjuïc per la dita obra.[78]

En el cas de les obres de les sales major i menor només és conegut que les seixanta-quatre pagues fetes d'aquest material es van efectuar a vint-i-set proveïdors diferents. Uns fornidors de pedra que sempre van ser molers, excepte el cas de Jaume Saiornats, que consta com a mestre de cases. Uns molers i mestre que devien tenir la concessió o propietat dels diferents talls, allí on els molers contractats s'encarregaven d'extreure la pedra necessària.[79]

El clavaó

L'apartat dedicat a registrar la compra de clavaó indica clarament que aquest material va ser molt utilitzat. Els claus o les punxes es van fer servir tant per clavar les cintres com per construir la tanca de fusta pels pintors. Els claus de certa mida, anomenats sagetials, es van utilitzar també en el cas de les cintres i de les portes. Per clavar la fusta de l'enteixinat sembla ser que sovint es van manejar claus taulars.

Però a més d'aquestes destinacions, el material de ferreteria va ser necessari per les finestres i les portes, és el cas de bagues de balda, de ganxos de ferro per penjar-hi barres i dels galfons. Per fer el fogar de la xemeneia de la sala dels cavalls va ser necessària una barra de ferro que actués com a travesser. Per encaixar les reixes a la boca de la canal per on hi discorria l'aigua del terrat es va comprar plom, utilitzat també en tasques d'impermeabilització dels mateixos terrats. Així mateix, per ser utilitzat com a estris de construcció es van comprar un parpal, concretament un tipus determinat anomenat peu de porc, i una llima. Pel que fa al proveïdor, pràcticament només va ser el ferrer Bernat Sarda (vegeu el glossari de termes constructius al final).[80]

Els utillatges

La compra de material auxiliar o les pagues per la reparació d'utillatges efec-

78. ACA, RP, MR abans A-540: *Obreria del palau de la reina Elionor (1368-1373)*, fol. 63r, 67r; IMHB, *Llibres de claveria*, 1371-1372, fol. 37r, 37v, 161v.

79. ACA, RP, MR abans A-540: *Obreria de la reina Elionor (1376-1378)*, fol. 188r-190r.

80. Idem, fol. 82v, 191r-194r.

tuades cada dissabte suposen una aproximació als estris que els mestres van necessitar per dur a terme llurs tasques. Pel que fa a les adquisicions hi ha paletes de ferro, càvecs per fer morter o per escombrar la terra de la cantera i dos vernegats de fusta que, tal i com indica el llibre, van servir per amarar la calç i fer el morter. Igualment, va ser adquirida una portadora gran per tal de tenir-hi l'aigua on amarar la calç.[81] Uns utillatges necessaris per elaborar el morter que van anar complementats amb les senalles i galledes que de manera mensual s'anaven adquirint. Concretament, una vegada cada mes se solia comprar una dotzena de senalles que podien ser d'espart –a 3 sous, 4 diners la dotzena– o de palma, forrades i trenades –a 5 sous la dotzena–.

Però les notícies més usuals en els pagaments al final de la setmana laboral són les reparacions d'estris que devien ser propietat dels treballadors de l'obra. Cada setmana s'havien de pagar les feines de llossar les broques de la cantera i de l'obra en quantitats que podien anar des de les vint a les dues dotzenes. En menor grau, hi ha registrats els pagaments per la reparació de tascons, galledes, portadores i càvecs.[82]

L'aigua

La necessitat d'aquest líquid, imprescindible en tota construcció, va ser solventada gràcies a l'aigua que arribava directament al palau a través de la canalització que feia poc, a l'entorn de 1370, havia dirigit el conegut mestre d'obra Bernat Roca. Es tractava de l'obra hidràulica, abans esmentada, que atravessava la ciutat des de la plaça Santa Anna –on hi havia un trestellador, enginy d'una o d'un joc de comportes, que regulava el cabal d'aigua– fins el convent de Sant Francesc, beneficiant en el seu pas als dos palaus reials, el major i el menor (el recorregut proveïa punts importants de la ciutat: pl. Santa Anna, pl. Nova, palau major, pl. Sant Jaume, pl. Blat, pl. Sant Just, palau menor, Frares menors).[83]

Aquesta canalització, però, es va fer servir principalment per regar un jardí amb olors de taronger, llimoners, xiprers, albeganers, salzes, poncems, murtres, llorers, lliris o llesamins.[84]

81. Idem, fol. 79r, 85v, 93v, 100r.

82. Idem, fol. 79r, 85v, 93v, 97v, 100r, 102r, 109r, 115r, a més de tots els folis corresponents als dissaptes.

83. IMHB, *Llibres de claveria*, 1370, fol. 79v, 154r, 156r, 158r, 164r, 164v, 170r, 173v; 1371-1372, 56r, 108v. Vegis D. CID, op. cit., I, pp. 56-60.

84. ACA, RP, MR abans A-540: *Obreria del palau de la reina Elionor (1368-1373)*, fol. 297r-297v.

6. Conclusions

Les obres de la sala major i menor es van començar, possiblement amb entrebancs econòmics, a l'entorn de l'any 1376. El 1377 van rependre's amb especial força fins el febrer-març de 1378. Segurament el primer any es van haver de tirar parets d'una antiga compartimentació, per tal d'obtenir l'espai necessari per bastir una sala àmplia. Cal recordar que el que coneixem avui com a Tinell es va obtenir a base de l'eliminació de murs i sostres en els quals estava dividida una ala del Palau reial major.[85] A continuació, el procés constructiu emprat va ser per mòduls, el qual es fixava com a objectiu deixar acabat un primer tram per després continuar en l'altre.

Un gran espai, la sala major del palau menor, que cal incloure com a part d'una obra d'abast més general, destinada a la remodelació i ampliació d'un antic edifici per convertir-lo en residència reial. Unes obres on, en el cas del saló, Francesc Marcet i Artaguil van tenir-hi un especial protagonisme. El primer tal vegada va ser el mestre major ja que així l'anomena l'obrer en una ocasió. Aquests mestres van ser els successors, en el palau menor, de noms molt significatius en el panorama arquitectònic de la Barcelona del segle XIV, com és el cas de Guillem Carbonell i Pere Llobet. Una situació on cal incloure-hi també Bernat Roca. Roca, el qual va arribar a treballar conjuntament amb l'autor del Saló de Cent en unes possibles obres al palau major, va ser el responsable de canalitzar l'aigua que –atravessant la ciutat– assortia, entre altres punts, el palau menor. Un mestre que, a més, va assessorar en l'obra d'una xemeneia per la sala major de la dita residència que es va fer el 1381.[86]

Els resultats degueren ser atractius. Dues arcades de pedra enriquides amb senzilles nervadures sostenien un sostre de fusta decorat amb «fins colors» pels pintors Francesc Serra, fill, i Jaume Castellar. Un espai ampli i il.luminat, almenys, per quatre finestres. Però per enrajolar-lo es van haver d'esperar uns anys. No va ser fins el 1381 quan el rei va ordenar a l'obrer del palau, el conegut Jaume Landrich, la pavimentació de la sala amb rajoles de València. La coloració d'aquest terra la va decidir el mateix monarca –la va pal.lesar a través d'una mostra pintada en un paper –, suposant una aportació documental interessant de cara a avaluar l'estima que Pere el Cerimoniós va demostrar per la decoració de les seves residències. És en aquest document on el rei va ordenar, també per aquest espai, la construcció supervisada per Bernat Roca d'una xemeneia amb bons permò-

85. J. Ainaud, J. Gudiol, F. P. Verrié, op. cit., I, pp. 241-259; A. M. Adroer, *El Palau Reial Major de Barcelona*, op. cit., pp. 13.

86. J. M. Madurell, *El Palacio Real Mayor de Barcelona. Nuevas notas para su historia*, «Analecta Sacra Tarraconensia», XIII (Barcelona, 1937), pp. 97; J. M. Madurell, *Pere el Cerimoniós i les obres públiques*, op. cit., doc. 2, pp. 373, 381-382.

dols i amb un canó pel fumeral tan ample com el de la sala dels Cavalls. Cal recordar que la xemeneia de la sala dels Cavalls l'havien feta precisament Marcet i Artaguil, mentre construien el nostre saló.[87]

Recordem de nou, i dins de les conclusions, la idea abans apuntada sobre les múltiples tasques que mestres d'obra com Carbonell, Llobet o Mercet van arribar a fer dins aquell conjunt palatí. Com ja s'ha dit, la construcció d'estances domèstiques degué ser l'activitat habitual, però a la vegada la base que els permetria d'anar provant a petita escala els projectes més agoserats, sempre menys freqüents però que acabarien marcant les pautes de les grans construccions civils.

En definitiva, la sala major del Palau reial menor, sense presentar les dificultats tècniques dels edificis religiosos, va ser una construcció de dimensions considerables que per força va haver de suposar l'existència d'uns tallers ben organitzats. En tres anys van donar com a resultat un espai que s'intueix notable. Una entitat i rapidesa en l'execució que en certa manera contrasta amb el temps que es va tardar en construir dos dels salons barcelonins, més destacats de la segona meitat del segle XIV. El saló del palau major, el qual no es pot oblidar que consta de sis arcades, va tardar en finir-se cinc anys (1359-1363). El Saló de Cent, que en els seus inicis constava de dos arcs diafragma, també cinc anys (1369-1373).[88]

El saló del Palau reial menor, malgrat la seva destrucció i només amb el record gràfic d'unes poques imatges, gràcies a la documentació conservada sobre el procés constructiu, és ara un referent primordial a l'hora d'abordar l'estudi de qualsevol espai de característiques similars. Si ja no ho pot ser a través de les evidències físiques, les anotacions diàries de Jaume Landrich l'han reconstruït una vegada més. Si bé va deixar d'existir com a espai transitable, les dades tècniques que ens aporta s'han convertit en un contrapunt bàsic per entendre millor aquells espais gòtics d'arcs diafragma i coberta de fusta que encara es conserven.

Encara que sigui de manera virtual, és avui un exemple destacat dins del conjunt de l'arquitectura civil medieval catalana, perquè és una demostració que la Història de l'art s'ha de fer també a partir d'allò que va existir però ja no es té. En definitiva, la sala major del Palau reial menor ve a afegir-se als dos casos abans esmentats –l'espai avui anomenat Tinell i el Saló de Cent– que varen ser construïts en menys de vint anys en la Barcelona renovada del segle XIV.

87. M. MADURELL, *Pere el Cerimoniós i les obres públiques*, op. cit., doc. 2, pp. 381-382; ACA, RP, MR abans A-540: *Obreria de la reina Elionor (1376-1378)*, fol. 181v.

88. ACA, RP, MR 2409, I: *Obreria del Palau reial major*; E. GILABERT BRUNIQUER, *Rúbriques de Bruniquer. Cerimonial dels Magnífichs Consellers y Regiment de la Ciutat de Barcelona*, Barcelona, I, 1912, pp. 82; IV, pp. 6, 23, 51, 267-268; A. DURAN i SANPERE, *Els sostres gòtics de la Casa de la Ciutat de Barelona*, op. cit., pp. 79-94.

GLOSSARI DELS TERMES CONSTRUCTIUS: LA FUSTA

biga. «bigues de la segona archada o cuberta de la sala major [...] per pintar e envernissar» (Ll. o.109v).

cabrio. cabiró, «tauló o bigueta de fusta, per a sostenir un sostre; especialment cada una de les que es col.loquen de través damunt les bigues que van d'encavallada a encavallada d'una teulada» (Fullana).

cabrio de terç. «cabrions per fer cabries» (Ll. o.75r). Vegeu perxa.

carretal. «carretals per fer ponts per els mestres com posaren les cindries de les dites archades» (Ll. o.184r). Biga de certa mida (A. M. II).

carretal gran. «carretals grans per fer taulons de la sala menor per la segona cuberta» (Ll. o.184r). Vegeu carretal.

costera. «costera per cloure la cuberta del segon arc de la sala menor» (Ll. o.184v). «cada una de les bigues, més petites que les ordinàries, que jeuen damunt la jàssera d'un sòtil o teulada» (A. M. III).

doblera de milloria. «doblera de milloria per fer taules de cimal per a la segona cuberta de la sala menor» (Ll. o.184r). Dobler: peça de fusta tallada de certa mida, al Pirineu català més o menys fa entre cinc i nou metres (A. M. IV).

dolça. tauló, d'una polzada i mitja a Menorca (A. M. IV).

lata. llata, «barra de fusta serrada de 75 mm. d'ampla, usada per a fer bastiments de portes i finestres, i que també es posa de través sobre els taulons o bigues d'una teulada per sostenir les teules» (Fullana). Vegeu cabrio, taula.

pal. «peça de fusta [...] dreta i llarga, de secció cilíndrica o quadrada, que es planta a terra per sostenir alguna cosa» (Fullana).

perxa. «perxes de salzer per a fer cabrions per a fer cabries» (Ll. o.75r); «perxes de salzer aops del armament de les segones archades de les sales» (Ll. o.109v); «perxes per a fer cindries de les voltes jussanes» (Ll. o.141v); «perxes de salzar per apuntalar les cindries» (Ll. o.185r).

puntal de pi. «puntals de pi a apuntalar els ponts i les cindries de les archades de la sala major» (Ll. o.184r). «Pal, tauló o altra peça llarga i sòlida que es clava o recolza a terra o en un suport resistent, i que serveix amb altres si és necessari, per sostenir un encofrat, apuntalar un edifici que amenaça ruïna, etc, i evitar que caigui» (Fullana); «cadascuna de les barres verticals que formen part d'un bastiment o andami dels mestres de cases» (A. M. VIII).

taula. «bigues i taules de la dita archada o cuberta» (Ll. o.109v). «Llata, cada una de les peces de fusta de poc gruix que es posen a través damunt les bigues que han de sostenir la teulada o llosat» (A. M. X). Vegeu cabrio, lata.

taula de cimal. Vegeu taula. Cimal, propi de cim, encimbellat, enlairat (A. M. III).

trentena. «fusts grans apellats XXXenes que en compre [...] aops de fer ponts per a els dits maestres com posaren cindries de les arcades de la sala major del palau» (Ll. o.184r).

GLOSSARI DEL TERMES CONSTRUCTIUS: CLAVAÓ

agua. pilar molt prim, columna per reforçar una jàssera (A. M. I).

anella. anelles per «primeres arcades de les sales» (Ll. o.192r).

baga de balda. «anella de ferro per passar-hi o aguantar una barra, una lleba, un forrellat» (Fullana).

barra. «barras de ferre que foren meses en la xemaneia de la casa dels cavalls» (Ll.o.193v).

clava. «per raho de clavar les cindries dels archs de la sala major del dit palau com per raho de clavar el armament de la fusta dels primers arcs de la sala major e de la sala menor del dit palau» (Ll.o.191v); clava per cloure e acabar la tancha de fusta» (Ll.o.192r).

dinal. «el clau gros que valia antigament un diner i serveix per a clavar portes grosses, embarcacions» (A.M. IV).

galaverna. «galavernes de ferra meses en el arc major del dit passatge» (Ll.o.191r).

ganxo. «ganxos de ferra per les IV finestres de la sala major» (Ll.o.192r).

golf. «golfs per les portes de la tancha» (Ll.o.192r). Galfó, «peça de ferro pla amb un piu vertical de forma cilíndrica en un extrem, on balla l'anell d'una altra peça anomenada *corretja*, el conjunt de les quals constitueix l'antiga i rudimentària frontissa de portes i persianes. El galfó és la part mascle que va clavada a la paret» (Fullana).

golf gran. vegeu golf. «Golfs grans per la xemaneia de la sala dels cavalls» (Ll.o.193v).

golf de paredar. vegeu golf. «Golfs de paredar per les portes d'un terrat» (Ll.o.193v).

golf pla. vegeu golfs.

maial. meial, clau de mig diner (A.M. VII).

parpal. «dos parpals de ferra e la primera es apellat peu de porch» (Ll.o.192v). Barra sòlida de ferro o de fusta, per a fer palanca» (A.M. VIII).

plom. «plom aops de les dites reies» (Ll.o.192v). Vegeu reia.

reia. reixa, «reia de ferre que foren meses a la bocha de la canal on descorre la aygua del terrat vers la paret de la cuyna» (Ll.o.192r).

sagetial. «sagetials per clavar les cindries del terç arc de la sala maior» (Ll.o193v); «portes del portal de la sala maior» (194r). Clau de determinada grandària (A.M. IX).

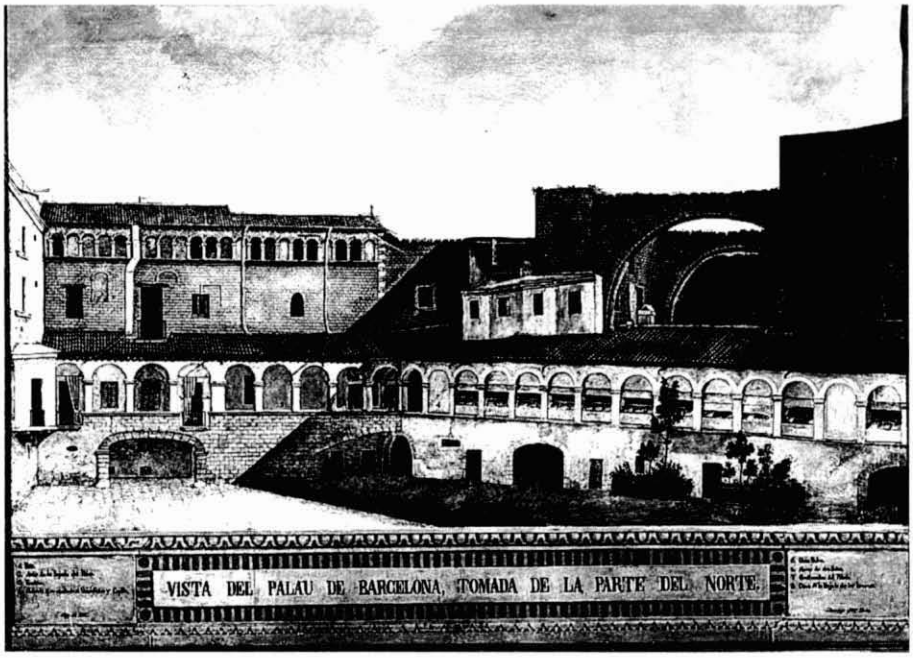
taular. «clavar cuberta de fusta del terrat» (Ll.o. 193v).

Abreviatures:

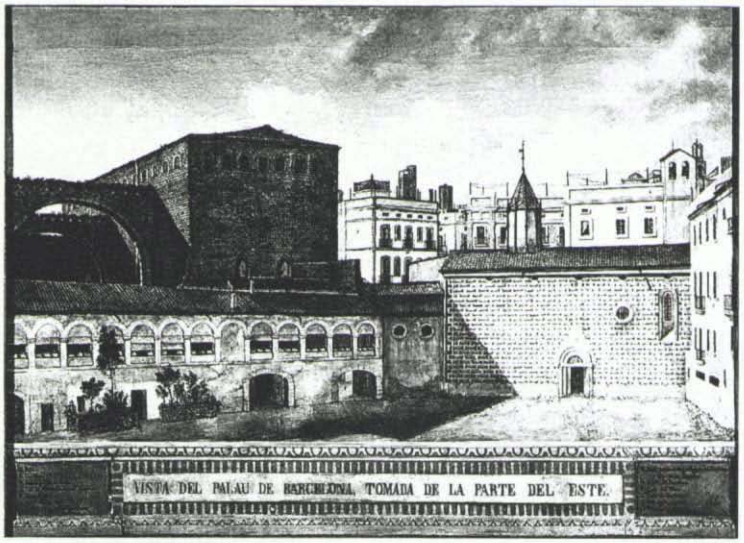
A. M: A. ALCOVER, F. DE B. MOLL, *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, 10 vols.

Fullana: M. FULLANA, *Diccionari de l'art i dels oficis de la construcció*, Palma de Mallorca, 1984 (1974).

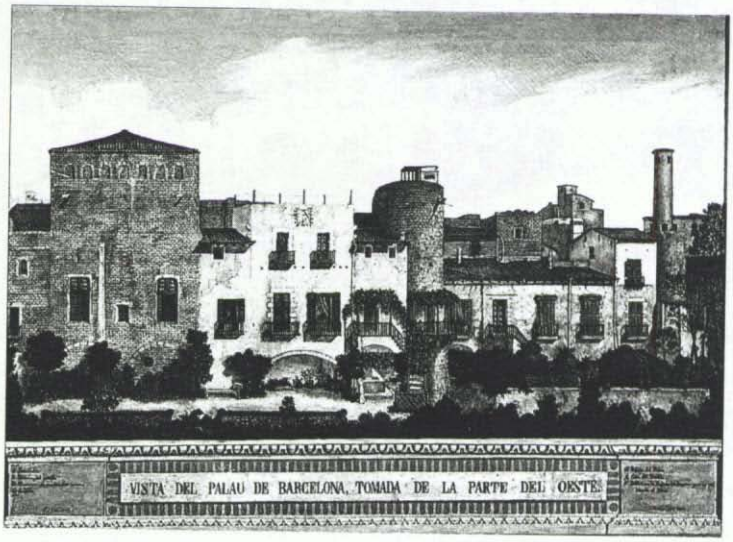
Ll.o: ACA, RP, MR abans A-540: *Obreria de la reina Elionor (1376-1378)*.

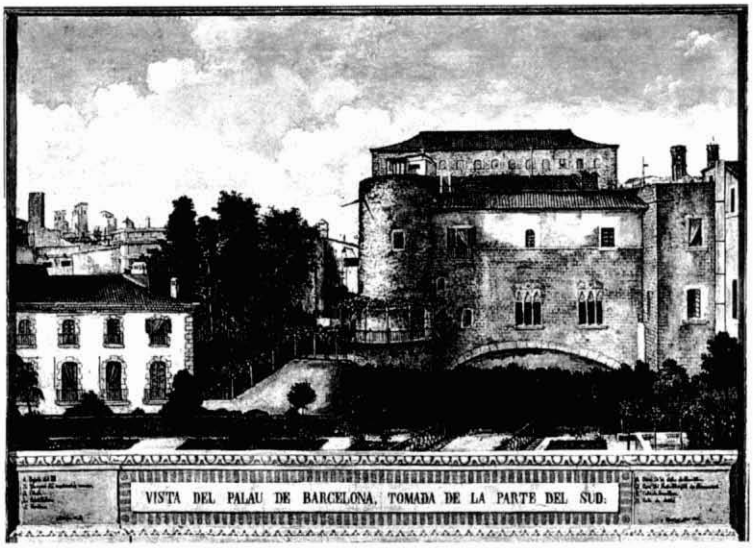
1. Domènec Sert, *Vista nord del pati del Palau reial menor*, 1856, oli sobre taula, Museu d'Història de la Ciutat (Arxiu Fotogràfic de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona).

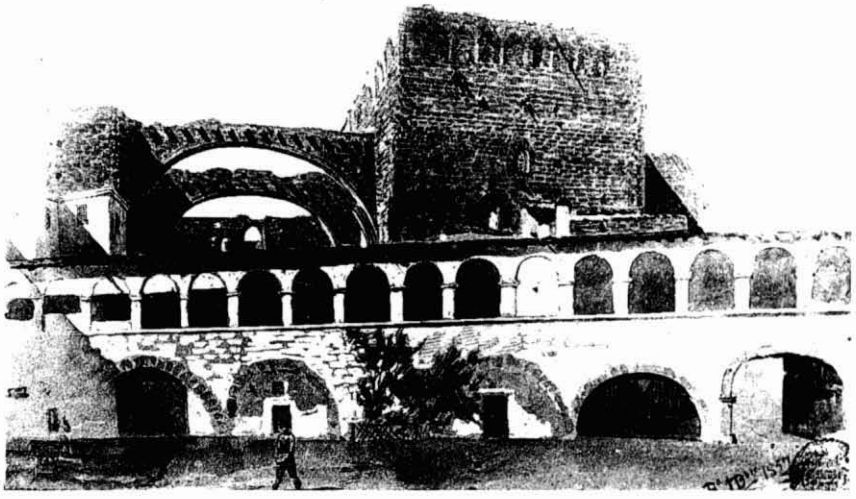
2. Domènec Sert, *Vista est del pati del Palau reial menor,* 1856, oli sobre taula, MHC (AHCB-AF).

3. Domènec Sert, *Vista Oest del pati del Palau reial menor,* 1856, oli sobre taula, MHC (AHCB-AF).

4. Domènec Sert, *Vista sud del pati del Palau reial menor,* 1856, oli sobre taula, MHC (AHCB-AF).

5. F. Soler i Rovirosa, *Vista del pati del Palau reial menor*, 1857, aquarel·la MHC (AHCB-AF).